

Milel ve Nihal Geleneğinden

Halil Halid Efendi ve İslam ile Nasrâniyet'in Münasebât-ı Aslîyesi

Bilal PATAÇI*

Çerkeşşeyhzade Halil Halid Efendi (1869-1933) son dönem Osmanlı mütefekkirleri arasında anti-emperyalist kimliği ile öne çıkmış bir İslam aydınıdır. Eğitimini Beyazıt Medreselerinde ve Hukuk Fakültesi'nde tamamlayan düşünür, Ebuzziya Tevfik ile tanışmasının akabinde gazeteciliğe merak salar. II. Abdülhamid döneminde takibata uğrayan Halil Halid tahsilini devam ettirmek için İngiltere'ye gider. Siyasi Hukuk üzerine yüksek lisansını tamamlarken şarkiyatçı E. J. Gibb ve E. Brown ile tanışır¹ ve Brown'ın desteğiyle

---

* Arş. Gör. İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi ABD, [bilalpataci@gmail.com].

¹ Halil Halid'in şarkiyatçılarla bu yakınlaşması bazı kimselerce onun da şarkiyatçı olduğuna dair kanaatlere sahip olmasına yol açmış olmalıdır. Taha Toros, Cambridge'de Bir Türk Profesör, *Tarih ve Toplum*, C. II, İstanbul:1984, s. 20. Ancak bu kanaat, Halil Halid'in şarkiyatçılık hakkındaki eleştirisinin gözden kaçırılması neticesinde elde edilmiş gibi gözükmemektedir. Nitekim Halil Halid şarkiyatçıları ve şarkiyatçılığı incelemiş ve bunun sömürge faaliyetlerinin hedefleri doğrultusunda kullanılan argümanlardan biri olduğunu idrak etmiştir. Bu nedenle "şarkiyatçı" ifadesinin Müslümanlar nezdinde hali hazırda sahip olduğu

Cambridge Üniversitesi'nde Türkçe dersleri verir. İngiliz üniversitelerinde ders veren ilk Osmanlı muallimi olan Halil Halid için "üstad-ı ulum" unvanı kullanılır. Bu sırada Londra'da bir camiinin açılması için büyük gayretler sarf eder. Mısır ve Sudan'da seyahatlerde bulunan yazar, Said Halim Paşa tarafından İstanbul'a davet edilir. İttihat ve Terakki'den mebus olarak seçilir. Ancak İttihatçılarla ayrılığı nedeniyle bu görevi bırakır. Hindistan'da, Bombay Başşehbenderliği makamına atanan Halil Halid 1914 yılına dek bu görevi devam ettirir. 1922 'de Darulfünun'a atanan yazar, İlahiyat Fakültesi'nde Akvam-ı İslamiye muallimliği yapar. Dönemin pek çok aydını ile birlikte *dini islah* projesi içerisinde yer alır. 1933 yılında vefat eden İslam mütefekkeri Merkez Efendi kabristanlığına defnedilir.²

Halil Halid Bey İslamcı kimliği ile ön plana çıkan isimlerdendir. İsmail Kara'ya göre batı medeniyetini derinlemesine tanıyan birkaç düşünürden birisidir.³ İttihat ve Terakki'den mebus olmasına rağmen İttihatçılara, hilafetin önemini gereği gibi kavrayamadıkları gerekçesiyle muhalefet etmiştir. İslamcı kimliği haricinde batılı araştırmacılar tarafından "anti-emperyalist Müslüman entelektüel"⁴ olarak da anılan yazar, gerek gazete yazılarında gerekse kitap ve makalelerinde batının sömürgeci tutumunu sert bir üslupla eleştirmiştir. Şarkiyatçı çalışmaları ve misyonerlik faaliyetlerini de bu perspektifte değerlendiren Halil Halid, batının sözüm ona Pan-İslamizm tehlikesini bertaraf etme ve doğuya medeniyet götürme emellerini, sahip olduğu emperyalist kimliği gizlemek için taktığı maske olarak görmektedir.⁵ Bu bağlamda Pan-İslamizm ifadesinin batılılar tarafından doğuyu işgal etmek için ortaya atılan

---

pejoratif anlamı da göz önünde bulundurarak yazar için kullanılmasının doğru olmadığını söyleyebiliriz.

² Mustafa Uzun, "Halil Halid Bey" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İsam, İstanbul, C. XV, ss. 313-14; İbrahim Şirin, Musa Kılıç, "Halil Halid Efendi ve Osmanlı Londra Sefaretine Dair Bir Layiha", *OTAM*, Ankara: 2005, 18, ss. 396-97

³ İsmail Kara, *İslamcıların Siyasî Görüşleri*, İz, İstanbul: 1994, s. 22.

⁴ S. Tanvir Wasti, Halil Halid: "Anti-imperialist Muslim Intellectual" *Middle Eastern Studies*, Londra:1993, C.29/3, s. 559

⁵ Kurtuluş Öztürk, *Cambridge'de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)*, Marmara Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: 2005, s. 88

sunu bir korku olduğuna dikkat çeken yazar, bu işgalin meşru gösterilmesi adına batılıların bu yola başvurduğunu aktarır.⁶ Batının bu amansız sömürgecilik politikası karşısında Müslümanları uyaran düşünür, Osmanlı uleması ve mütefekkirunu arasında boykot faaliyetini de ilk defa dile getiren kişidir.⁷

Velud bir yazar olan Halil Halid'in eserlerindeki ortak temanın batılı saldırılar karşısında Osmanlı Devleti'ni ve İslam'ı savunması olduğu göze çarpmaktadır. İngilizce ve Türkçe eserler veren yazar, *Diary of a Turk* [Bir Türk'ün Günlüğü], *A Study in English Turcophobia* [İngilizlerin Türk Düşmanlığı Üzerine Bir Araştırma], *The Crescent Versus the Cross* [Hilâl ve Salîb Münâzaası], *Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği* isimli eserleri ile tanınmaktadır. Latinize ettiğimiz *İslam ile Nasrâniyet'in Münasebât-ı Aslîyesi* isimli risale, yazarın *Fusûl-i Mütenevvia* ünvanlı eseri içerisinde yer almaktadır.⁸

Dört ayrı kitaptan oluşan *Fusûl-i Mütenevvia*'nın bu ilk faslında yazarın Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki ilişkinin tarihsel sürecini örnekler vererek tahlil ettiği görülmektedir. Müslümanların din mensupları içerisinde ehl-i Nasâra'yı kendilerine en yakın topluluk olarak gördüklerinin altını defalarca çizen yazar, İslam hukukunun ehl-i Kitab'a tanıdığı imtiyazları dile getirmektedir. Her iki din mensuplarının hâkimiyeti altındaki bölgelerde birbirlerine karşı tutumlarını da işleyen Halil Halid, Müslümanların gayrimüslimlere sağladığı huzur ortamının benzerinin, Hıristiyanlar tarafından Müslümanlara sunulmadığı kanısındadır. Yazar, İslam sancağı altında yaşayan herkesin İslam Hukuku'nun öngördüğü adilane muameleden nasiplendiğini belirtir. Üstelik bu adilane tavrın yalnızca barış zamanlarında değil, savaş esnasında da gerçekleştiğini ifade eder. Bu bağlamda Muhammed eş-Şeybanî tarafından 8. yüzyılda kaleme alınan *Siyeru'l Kebir* isimli eseri zikrederek, İslam'ın insan haklarını muhafaza eden bir hukuka sahip

⁶ Öztürk, *Halil Halid Bey*, s. 89

⁷ Öztürk, *Halil Halid Bey*, s. 104

⁸ İlgili risale *Surat-ı Mûstakim* mecmuasında da neşr edilmiştir. Halil Halid, "İslam İle Nasrâniyet'in Münasebât-ı Aslîyesi", *Surat-ı Mûstakim [Sebilü'r-Reşad]*, İstanbul, 1910 C. IV, S. 96, ss. 311-312

bir din olduğunu örneklerle anlatır. Batıda bu eserin mahiyetine denk bir neşrin ancak 17. yüzyılda ortaya çıktığını kaydederek insan hakları konusunda batıdaki gelişmelerin gecikmişliğine de dikkat çeker. Hacim olarak küçük olan bu risalenin, mahiyet açısından muazzam bir değere sahip olduğu ifade edilmelidir. Nitekim eser, yalnızca Müslüman-Hıristiyan ilişkilerinin tarihsel sürecini anlatmakla kalmamakta, yazarın yaşadığı dönemde batılıların İslam aleyhine serdettikleri ithamlara da bir cevap vermektedir.

Fusûl-i Mütenevvia-I:
İslam ile Nasrâniyet'in Münasebât-ı Asliyesi

Müellifi: Halil Halid

Yayın Yeri: Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul (Kostantiniye)

Yayın Yılı: 1910

Mukaddime

İştigâlât-ı sâireden azade kaldıkça Fusûl-i Mütenevvia ünvanı altında, birbirinden meâl cihetiyle ayrı, bazı risaleler neşr etmek ümidindeyim. İslam ile Nasrâniyet'in münasebât-ı asliyesine dair olan ilk fasıl, Osmanlılar ile İngilizlerin ilk teması hakkındaki fasıl takip edecektir. Fusûl-i muharrirenin yeknesak bir surette neşri mutasavver olduğundan heyet-i mecmuasından ileride bir kitap husûle getirmek memûldür. Bu fusûlün mevâdd-ı mündericesi tettebbuât üzerine yazılmış şeylerden ibaret olacak ve iltikât olunan mebâhis hakkındaki muhakemât kemal-i serbesti ile yürütülecektir. Memleketimizde devr-i meşrutiyet açıldıktan sonra hürriyetin ne demek olduğuna dair avam nâsa gazete sütunlarında bir hayli izahât-ı nasiha verildi. Yazık ki bu yolda nasihatlere efkâr-ı münevvere ashabından sayılan bazı zevâtın daha ziyade ihtiyaç hissettikleri anlaşılıyor. Bunlardan bir kaç "Canım bu zat da İslamiyet mesâilini hala mı karıştırıyor" demişler. Bir meseleyi ilmi bir nokta-i nazardan tetkik etmek, siyaseten caiz ve musîb olmayan mevâddan bahs eylemek manasında telakki olunamaz. Devletin

sıfat-ı memuriyetine haiz olmayan bir âdem, ihtiyat-ı resmiye hacet görmeksizin istediği mebâhis ve mesâil-i hürriyet ve istiklal-i kemâl ile yazabilir; şu şartla ki daire-i nezahet ve nasfedden ayrılmaya ve ya tecavüz ve sû-i te'vilde bulunmaya!

Halil Halid
Tarabya

Birinci Fasl

İslam ile Nasrâniyet'in Münasebât-ı Aslıyesi

“Acayip, Türkler için Hıristiyanlar hakkında bu derece âsâr-ı meveddet izharı hiç mümkün mü idi?” diye suallerde bulunan ecanibe karşı ne yolda cevap vermeli bilemem. Vaktiyle eli bir gayrimüslim eline dokunmuş olsa, tecdid-i vuzû-i hacet hissetmiş olan Müslüman, bugün bir Hıristiyan ile vatandaşlık muhabbeti namına musâfaha ediyor. Bu ise ecanibi hayrette bırakıyor. Hıristiyanlar ile ehl-i İslam'ın muamele-i mütakâbilesinin esasını tetkike girişsek o hayrete mahal olmadığını anlarız. Gayrimüslime takarrub muaşeretini zevâl-i taharetine sebep addetmiş olan Müslümanın zehâbı bir sû-i zann-ı câhilânedan ileri gelmiş olduğu gibi İslamiyet'i Hıristiyanlar hakkında âsâr-ı meveddet iraesine mani farz etmek de bir sû-i tefehhüm-i garazkârane neticesidir.

Münasebât-ı mütakâbilenin evâilde nasıl cereyan ettiğini tahkik etmek, İslam'ın Nasâra'ya karşı bir meslek-i musafât vaz' eylemiş olduğu hakikatine meydana çıkarır. Hıristiyanların bir rabıtay-ı meveddet ile ehl-i İslam'a karine olmasını izah eden (وَتَجِدَنَّ) *أَقْرَبَهُمْ مَوَدَّةَ الَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارَى* / *iman edenlere sevgi bakımından en yakın olanların “Biz Hıristiyanlarız” diyenler olduğunu mutlaka görürsün*) ayeti kerimesi o bâbdaki meslek-i İslam'ın esasını vaz' etmiştir. İslam'ın mebâdî-i intişarında ilk temasta bulunduğu cemaat-i Nasâra Bizantin [Bizans] İmparatorluğuna tabi idiler. Bu devletin celb-i muhadenetine çalışmak ise siyaset-i beynelmilel hususunda takibi İslam'a tavsiye buyurulmuş olan bir tarik-i siyaset idi. (الْمَغْلِبَتِ الرُّومِ) ayeti kerimesinin meal-i munîfi de bu kavlin hakikatine delalet eder. Başka bir eser-i acizede⁹ dahi işaret edildiği üzere

⁹ Hilal ve Salib Münazaası'nın ikinci faslında

taraf-ı İslam'da bu muhadenete bir hayli zaman mürâat-ı mukteziye asarı gösterildi. Gazevât-ı müteaddide bile Nasrâniyet hakkında beslenen garâbet-i itikadiye, hiss-i dostânesine pek o kadar hâlel getirmedi.

Hakikatte hâl böyle olsaydı a'sâr-ı müteakibede bu iki meslek-i itikad ashâbı arasında bunca muhavvef mukatelelere, bunca muhasımât-ı hunrizâneye mahal bulunmamak iktiza ederdi denilebilir. Böyle bir itirazın cevabı müşkil değildir. İdame-i musafâta bedel icra-i muhasemat oluna gelmesine sebep olan hâlâtı, taraf-ı İslamiyanda aramamalıdır. Kilîsay-i Nasrâniyet nasih, sulh ve sellem olan Hazreti İsa'nın eserini terk ile beynelmilel te'sis-i hâkimiyet emeli mücebbirânesine düşmüş ve Rum makam-ı ruhaniyesi Avrupa'da takviye-i nüfuz ettikten sonra âlem-i şarkı dahi icray-ı hükm eylemek hırsına müptela olmuştu. Ahd-i Cedid'in "Cihanın her köşesine git de İncil'i bütün akvamı beşere telkin et"¹⁰ düsturu ise Hazreti İsa'nın nasâyih-i cemilesinin insanlara tebliğinden ziyâde kilîsaya akd-i rabîta-i tabiyyet edecek akvamı beşerin teksirine bir vesile ittihaz olunmuştu. Bîtaraf müverrihlerin ârâ-i müttehidesine nazaran intişarı İslamiyet Kilîsa'nın bu tûl-i emeline şarkta büyük bir mânia teşkil ettikten mâadâ Müslümanların garba doğru da tevsî'-i saha-i fütuhât eylemeye başlamaları üzerine ekabir kilîsa nezdinde İslamiyet Hristiyanlığın aduvv-u ekberi telakki edilir ve hatta mezâhib-i batile-i Mecus'un madununda bir zehâb-ı dini sayılır oldu. Ehl-i Salib devrinin küşadından evvel âlinizde ta nice asırlar sonraya varıncaya kadar güzere eden zamanlarda yazılan ehli Kilîsa evamir ve muharreratında İslamiyet hakkında beslenen hissiyyât-ı hasmane, tarif olunamayacak kadar şediddir. "İsa'nın düşmanları, İblisin kulları, Küffar-ı dâlle, arz-ı mukaddesi telvis eden kilâb-ı Agora gibi tabirler en salih addolunan ekâbir-i Kenîsaiye tarafından bile Müslümanlara tavsiyen zikrolunur idi. Tehyic-i hissi adâvete medâr olmak üzere ilk ehl-i Salib'in teşkili sırasında Papa II. (Urban) tarafından (Klarmon) şehrinde verilen bir mev'izâ ateşin melik-i havi olduğu ke-

206 ¹⁰ Sen Mark (Markus) İncili, on altıncı bab, on beşinci fasıl

limât-ı tezliliye, İslamiyet aleyhinde uyanmış olan adâvetin derecesini irae eder.

İşte garbın maşrık-ı İslam hakkında bu vechile meydana gelmiş olan buğz ve nefreti, İslamiyet'in Hıristiyanlarla imtizâc-ı istihsali hakkındaki meslek-i mümaşâtını neticesiz bırakmış ve bu iki tarik-i itikad salikleri için te'lif-i beyne husulini imkân haricine çıkarmış idi. Filvâki İslamiyet dahi efrâd-ı beşeri dâire-i ittihadında teksir maksadına hadim oldu. Fakat îlây-ı kelimetullahtan maksad kâffe-i nâsı kendi saha-i mezhebiyemize idhâl değildir. Cenab-ı Rabbu'l Âlemin hayat-ı ebnây-ı beşerin nizamını tenevvü ile vaz' eylemiş olduğundan cihanın hiçbir halinde etradı tam mevcud olamaz ve ahvâl-i beşer yeknesak bulunamaz; binaenaleyh insanların aynı zehâb ve itikada mülkiyeti gayrı tabiidir. Cenab-ı Nazımu'l Umur istediği insanlara istediği tarikte mazhar-ı gufran edebilir. İşte bu hükumete mebnidir ki Kur'an-ı Kerim'de اللهُ (وَلَوْ شَاءَ اللهُ لَجَعَلَهُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ يُدْخِلُ مَنْ يَشَاءُ فِي رَحْمَتِهِ) Allah dileseydi, onları bir tek ümmet yapardı. Fakat O, dilediğini rahmetine sokar) buyurulmaktadır. ¹¹ İmdi ehl-i İslam'ın Hıristiyanlarla sakin olan memalikteki fütuhâtı - zamanın kıdemi ve efkârı- beşeriyenin noksane-i terakisi nazara dikkate alınırsa ---- galibin aduvv-u mağluba edebileceği müsaadâtın en merhametlilerini havi olagelmiştir. Filvâki mağlubların tarik-i diyanete girmeleri tergîb olunurdu. (وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مِنَ) / Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi elbette topyekûn iman ederlerdi. Böyle iken sen mi mü'min olsunlar diye, insanları zorlayacaksın?)¹² nass-ı celilesinin mefhumundan müstebân olduğu üzere mağlubu zorla imana getirmek dahi nâmeşrû addedilirdi. Kabul-i İslamiyet edenler ihvan-ı mezhebiye ile müsavât-ı kâmileye mazhar olurlar ve gayrimüslim sıfatında duranlar harâc gibi hakim-i galibin vazedeceği teklifât-ı meyriye ile mükellef olmak hürriyet-i mezhebiyelerine malikiyette muhtar kalırlardı. Bundan dolaydır ki, hâkimiyet-i İslam'a geçen memâlikin her tarafında kesretli cemaat-i İseviye olagelmiştir.

¹¹ Şura Suresi, 8.ayet. [Eserde Şura Suresi 6. ayet diye notlandırılmış.]

¹² Yunus Suresi 99. ayet. [Eserde Bakara Suresi 100. ayet diye notlandırılmış.]

Milel-i İseviye'nin galebe çaldığı memâlikte aynı hal vâki olmadı. Tavaif-i müslime mağlub edilince Müslümanlardan git gide esir kalmadı. İspanya'da, Fransa'nın cenub taraflarında, Sicilya'da milyonlar Müslüman var idi; Tatarların tevsî-i hâkimiyeti üzerine yüz binlerce ehl-i İslam, Lehistan hududuna kadar olan Avrupa buldanında sakin idiler; Macaristan'da Sırbistan'da ve eski Eflak ve Boğdan eyaletlerinde yüz binlerce Müslüman bulunuyordu. Buralarda cemaat-i müslime ya mahvedildi veya başka suretle gâib oldu. Birkaç hamiyetmend vatandaşların himmet-i vatanperverâneleriyle hareket-i ahire-i teyakkuz vücuda getirilmemiş olsaydı Avrupa kıtasında kalmış olan birkaç milyon sakine-i müsli-menin bekâsı dahi tehlikeye uğrayacak idi. Niçin acaba? Bizde ya sâika-i ye's ile veya noksane-i taharrî hakayık sebebiyle nüfus-u İslam'ın bu zevâline Müslümanların terakkiyât-ı maddiyece milel-i Nasrâniye'nin madûnunda bulunduğu atif edenler çoktur. Bu zehâb, istiklâl-i İslam'ın zevâline taalluk eden husûsatça bir dereceye kadar doğrudur. Lakin Müslümanların şahsiyet cihetiyle ziyâ'ına başka bir sebep aramalıdır. Müslümanlar, maneviyât cihetiyle Hıristiyanların madûnunda değiller; binaenaleyh hâkimiyet-i milel-i Hıristiyanîye'nin galebe çaldığı yerlerde efrâd-ı müsli-menin zevâl ve ziyâ'ını - akvâm-ı âliye ile teması halinde münkarız ve nâbûd olan - tavâif-i vahşiyenin zevâline kıyas etmek pek büyük bir tahkîr-i güstâhanedir. Zevâl-i müsli-menin sebep-i hakikisini kilîsa-i Nasrâniyet'in mesleğinde aramalıdır. " Dünyanın her tarafına git ve bütün akvâmı İncil'e tabi et." düsturunda bir icbâr-ı hassasi vardır ki, bunun farz-ı mutlak suretinde mûcib-i muraât olduğuna dair Avrupa tarihi delâil-i adideyi camidir. Müdâkkikin-i ulûmu siyasiyeden (Fransuva Laurent) nam-ı zat *Tarihi İnsaniyet Hakkında Tetebbuât* ünvanıyla yazdığı eser-i azimede " mahiyetinde edyan-ı sâire için âdem-i tahmil eseri mündemiç olan Nasrâniyet --- Nasrâni olmayanların dine getirilmesi mesleğinde -- - hiçbir kaide-i nasfete riayet etmedi; hatta bu hususta hissiyat-ı merhametkârâneyi bile terk etti." ¹³ diyor.

---

¹³ F. Laurent'in *Etude sur l'Historie de l'Humanite* unvanlı eserine bakıla - 4. cild - 186. sahife

İşte kilîsanın kesbi kuva-yı maddiye etmesi ve bilahare kilîsa nüfuz-u ruhanisini kendi kuvvetlerine muayyen addeden ümeray-ı Nasrâniye'nin tahkimi üzerine bütün âlemi Nasrâniyet'in tabi-i ahkâmı eylemek maksadı revaç buldu. Bu maksadın cereyanı, ehli Mecus'dan, taife-i Yahud'dan ziyâde ehl-i İslam tarafından âsâr-ı mümanaât - ve hatta tarik-i intişarda faaliyet-i rekabete - müsadif olunca Müslümanlık Avrupaca âmâl'i Nasrâniye'nin aduvv-u azîmi addolundu. Bezm-i memâlik-i Nasrâniye'ye dâru'l-harb dediğimizi ta'sib-i aduvvânemize bir delil olarak gösteren ecebi müellifleri, Avrupaî Nasrâniyet'in daha evvelce Müslümanları düşman-ı tabiî ve daimi addettiklerini ve esasen İslam'ın Hıristiyanlar hakkındaki meslek-i musafâtını hiç de kâle almazlar. Filvâki İncil'de Hz. İsa namına sulh ve müsâlemet-i beşeri, nasih ahkâm-ı cemile vardır. Fakat bu ahkâmın mezâyâ-i hakikisi layıkıyla tetkik olunursa anlaşılır ki, sulhden maksad ancak uhrevi, ebedi bir sulh ve sellemdir ve hatta evâil-i Nasrâniyet'te müsâlemet-i âlem hakkında nush ve bend edegelmiş olan zevat-ı kiram o derece münzevi ve muttâki idiler ki kavî ve fiilleriyle bu dünya-i fâniye değil, ahiretin alem-i ebedisine atf-ı ihtimam etmiş oldukları aşikârdır. Sulh-u alem hakkındaki bu zehâb-ı ibtidaî çok devam etmedi. İnsanlar için o yolda bir meslek-i mülkpesendâne arizidir ve nadiren zuhur eder; hâlbuki efrâd-ı beşerin hevasâtı ve ağrazı, ahval-i âlemi ekseriyetle başka bir mecrada tecelli ettirir. İmdi tarih-i Nasrâniyet pek az zaman için beynelbeşer bir nasfet ve şefkat devrini havi olduğu halde ekser edvarını garaz ve münafereci, kıtal ve adaveti irae eden ef'al doldurur. Hatta bundan nâşîdir ki, Hazreti İsa gibi rahm ve safh ib'as eden bir zat-ı risaletsâffatı sonraları ehl-i Kilîsa, İslamiyet'e karşı vuku bulan teşebbüsât-ı harbicûyânelelerinde adeta bir ceneral imiş gibi telakki ederler ve İncili baştan aşağı okuyarak ef'al-i hunrizâne-i harbi, muciz ayât-ı taharrisile bulabildikleri ayât-ı efkârânesine telkin eylerlerdi. Ulema-i hukuktan Ernst Nys nam-ı zat diyor ki: Muharebât-ı ekseriya tavassut-i davet eder. Kurun-u vustada papalar çok kere bu gibi tavassut ve müdahalede bulunurlardı. Avrupa dâhilinde sulh ve silm icrasını vaaz ve tavsiye ettikleri sıralarda kemal-i cehd ile emr ve iltizam

eylerlerdi.¹⁴

Müslümanlara karşı sulh ve cûdu (cömertliği) tecviz olunmadığı gibi netice-i galibe olarak bir hükümeti İslamiye tarafından sulh ve musafâta riayet edeceğine dair taahhüt ve beyan altına alınmış olan hükümdarân-ı Nasâra'nın ahidnâmelerini nakz eylemeleri diyanet namına ehl-i Kilîsa tarafından cebren talep olunduğu görebilegelmiş olan vakayidendir. Hukuk-u beynelmilel ahkâmı ilm-i Nasrâniyet'te pek güç te'sis eylemeye başladı. Türkçede *Siyeru'l Kebir* namıyla mâruf bulunan eseri, hukuk-u harbice şayan müraât nice ahkâm-ı adile ve mütemmedine ile tedvin eylemiş olan İmam Muhammed b. El Hasen eş-Şeybanî hazretleri, Avrupa'da hukuk-u harbi ilk defa olarak bir suret-i muttaride ve adilede tasnif etmiş olan (Grotius) nam-ı müellif-i hakîmin zuhurundan sekiz asır evvel vücuda getirmiş idi.¹⁵ Grotius devrine gelinceye kadar Avrupaî Nasrânî'de yetişmiş olan müellifler – ki ekserisi ehl-i Kilîsadanır– gayrinasrani olan akvâmın ve ale'l husus Müslümanların hukuk-u insaniyetkârane ile muameleye layık bulunmayan muhariblerden addolunması ahkâmını tervic ederlerdi. Bu müellifler da papalar gibi İslam ile vuku bulan muahe-dâtın âdem-i vücubunu göstermişlerdi. Hâlbuki *Siyeru'l Kebîr*'de taahüdât-ı İslam'dan bahis olunduğu sırada Hazreti Peygamber aleyhissalatu vesselamın “vefaen la özre fih” kelamını gayrimüslimlerle olan ahidnâmelerinde daima kaydederek ahde vefayı icab-ı nakz, ahd-i tahzir buyurdıkları mesruhdur. Ernest Nys bâlâda mezkûr (*Hukuk-Beynelmillel Münabiî*) ünvanlı eser-i alimânesinde diyor ki “hukuk-u harb –ki insaniyetkârlığın tesbitini ta'yin eder-kavâidi Müslümanlar tarafından pek erken mevki-i tatbike konulmağa başladı. Bunlar nisvânın, sıbyanın, şuyuhun, matuhun ve meccâninin mazhar-ı sahabet olmaları esasını vaz' ettiler. Düşmanın muhtaç olduğu suları zehirlemek onlar tarafından men' olundu.”¹⁶ Halbuki çeşmelerin, kuyuların ve şürbe mahsus mecrâların

¹⁴ Ernest Nys'in *Les Origine du Droit International* ünvanlı kitabına bakıla – sahife 266

¹⁵ İmam Muhammed Şeybanî 135-189 (miladi 752-804) tarihleri arasında yaşadı. Grotius ise 1583'de doğdu 1645'te vefat eyledi.

¹⁶ sahife 209

tesmimi milel-i gayrimüslime tarafından muharebâta tecviz olunurdu. Hatta Venediklerce Osmanlılarla olan muharebelerde Müslüman asâkirini, ümerâsını tesmim etmek – Müslümanlar tarafından mezkûr kaide-i adilenin te'sisinden yüzlerce sene sonra bile – vesâit-i mühimme-i gâibeden telâkki edildiğinin emsâli vardır. Nitekim bu kavlin sıhhati Venedik hazine-i evrakındaki muharre-rata ibtinaen yazılan bir tarihten bi'l-istihraç başka bir fasılda zikrolunacaktır.

Düşman-ı tabîi addolunduklarından dolayı Müslümanlarla icray-ı ticaretin cezaî mucib-i kebâirden addolunduğunu 805 tarihi miladisinde bir emirnâme-i ruhanî neşr olunmuş ve Müslümanlarla buğday, odun misüllü levazım satan Hıristiyanların şedid cezalara çarpılması bir kaide olma üzere vaz' edilmişti. Muamelât-ı beşeriyenin cereyan-ı tabîisine muhalif olan bu emr-i ruhanî bir müddet sonra hükümden sakıt olmuş ve Venedikliler Müslümanlarla mühim bir ticaret muamelesi açmışlardı; lakin papalığın tehdid-i şedidi üzerine Venedik Dükalığı – idam gibi bir ceza-yı vehimin taht-ı tehdidinde olarak- teb'âsını bu ticaretten mene mecbur olmuştu. W. Heyd nâm-ı müellifin beyanına nazaran gerek emtia veya inşa'at-ı bahriye levazımı satmak, gerek kapudanlık sıfatıyla hizmet-i Müslimîne girmek isteyen Hıristiyanların emvâli müsadere ve hürriyet-i şahsiyeleri ilga olunmuş.¹⁷ Şimdi buna Cezayirîlilerin, Tunusluların, Ümeray-ı Mısrîye'nin ve onlardan sonra Osmanlıların ecnebi bezirganlarına verdikleri imtiyazât-ı teshiliye ile mukayese edersek alem-i Nasrâniyet ile alem-i İslamiyet arasındaki muamele-i mütekabilenin nev'ini ta'yin için vazih bir misal bulmuş oluruz.

Kurun-u vustada Kilîsa erkânı mezhep namına bunca efrâd-ı beşeri harbe sevk ederdi ki, bu efrad bir itikâd-ı samimi ile meydana cenke can atarlardı. Sonraları Müslümanlar aleyhine muharebât-ı daimide bulunabilmek için sırf bir itikâd-ı mezhebi kâfi gelmemeye başlamış idi. Osmanlıların zuhuru ve istiklâli İslam'ın te'yidine himmetleri Kilîsaya muharebât-ı Salibiye için yeni fırsat-

¹⁷ W. Heyd'in *Histoire du Commerce du Levant au moyen age* ünvanlı kitabına bakla. 1. Cild, 113. sahife.

lar vermiş idi. Tarih-i Osmaniye'nin edvâr-ı evveliyesi müdakkikâne ve bîtarafâne bir surette muhakeme olunursa anlaşılır ki, Osmanlılar dahi muhasamalarında kavâid-i insaniyeye düşmanlarından ziyâde mûraâtte bulunurlar ve muahedât-ı mün'akide ahkâmını onlardan ziyâde mevki-i icraya koyarlardı. Eslâf-ı Osmaniye'nin ciddiyeti her şeyden ziyâde emr-i şeriata mûraâtte tecelli ederdi. Vâkıan birbirini takip eden muharebât-ı Salibiye'deki ef'al-i gaddârâne onlarda bir fikr-i intikâm uyandırmak tabîi olduğundan şiddetle mukabele-i bilmisli olunurdu. Fakat Osmanlılar düşmanları olan akvâmın ehl-i Kitap'tan olduğunu piş-i mülâhazadan ayırmazlardı. Kur'an'ı Kerim Nasâra ile olan kavgada mülayemeti emreder; Nitekim (وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ) / Kitap ehliyle, ancak en güzel tarzda mücadele edin) buyurulmuştur. A'da hakkında hilm ve sekinet icrasıyla intikâmın âdem-i tervici dahi ahkâmı İslamiye'dendir. (فَاصْفَحْ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ) / Şimdilik onlara güzel muamele et.) ayeti kerimesi de bu hükmî müeyyidedir. Burada şayân-ı tedkik bir nokta vardır: Niçin biz ehl-i Kitap olan Nasâray-ı efrenc (batılı/Avrupalı) ile harb-i daimi haline bulunduk? Niçin tavâif-i İslamiye ile ümem-i İseviye arasında bunca asırlar münasebât-ı müteakabile-i insaniyetperver olunamadı? Buna verilecek ilk cevap şudur: Hristiyanlar dahi aynı vechile bizi ehl-i Kitap olmak ve kendilerine nev'i beşerin gayrinasrâni olan tavâif-i sâiresinden daha yakın bulunmak suretinde telakki etmediler de onun için! Bâlâda dahi zikir olduğu üzere ekâbir-i İseviye İslamiyet'i Kilîsanın nüfuz-u cihangirânesine mani bir rakib-i müdhiş telakki ve ehl-i İslâmı o rekabet-i şedideye hadim-i tavâif-i dâleden addeylediğinden bize karşı hiçbir taâhhüdün icray-ı hükmüne cevaz vermez ve bizlerle sulh ve salâh halinde icray-ı muameleye müsaade etmez idi. Ehl-i İslâm kendi ahkâm-ı mezhebiyesine mu'tekid ve münkâd olduğu gibi efrâd-ı İseviye de evâmir ve ahkâm-ı Kenisaiyeye iman ve itaat eylerdi. Ahkâm-ı İslamiye Hristiyanlarla sulh ve salâh halinin te'sisini tecviz etmez mi? Bu cihetle anlamak için biz yine kâşif-i hakâik olan Kur'an'ı Kerim'in evâmirine müracaât edelim: Ancak vuku bulacak tecavüze karşı salâha sarılmak ve yoksa hayatımıza kast etmeyenler hak-

kinda taaddî olunmamak lazımdır. (وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ /الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا)
 (تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ) Sizinle savaşanlara karşı Allah yolunda siz
 de savaşın. Ancak aşırı gitmeyin. Çünkü Allah aşırı gidenleri sev-
 mez.) kelam-ı münîfinden o bâbda ne murad olduğu aşikârdır.
 Kezâlik, Kenise-i Nasrâniyet evâmirinin aksine olarak İslamiyet,
 sulh ve silm halinin te'sisini dahi mürevvicdir. (وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا)
 / Eğer onlar barışa yanaşırlarsa, sen de ona yanaş) nass-ı celili dahi
 hâl-i sulha meylî ve rağbeti tavsiye eyler.

Şimdi mesele-i sulh münasebetiyle Kilîsa ahkâmı ve evâmir-i ruhaniyesi ehl-i İslam hakkında ne yolda ta'yin-i münasebet etmiş- tir onu anlayalım: Kurun-u vustada ve kurun-u ahirenin mebadi- yesinde Avrupaî Nasrâniye'nin maşrık-ı İslam hakkındaki meslek- i sebebiyesini irae eden âsâr-ı ilmiyenin ekserisi Latince'dir. Bu âsârı bir ihatay-ı taamme ile tetkik eylemiş olan François (Fransu- va) Laurent evvelce de iltikatta bulunduğumuz âsâr-ı fazilânesinin onuncu cildinde anlamak istediğimiz mebhâsı şu vechile izah eder - "Bir yemin eğer Kilîsanın nef'ine münâfi surette edilmiş ise 'ke en lem yekun' [hiç olmamış gibi] hükmünde kalırdı. Bundan istihraç olacak netice-i müntakiye ise Müslümanlarla akd edilmiş olan muahedâtın mer'il ahkâm bulanmasıdır. Sen Pol'un [Aziz Pavlus] eşhas arasındaki münasebeti ta'yin eden bir kelamını kurun-u vustada ehl-i Kilîsa milletlerin münasebeti hakkında tatbikten çe- kinmedi. Aziz Pavlus o bâbda ne söyledi? Müminler (Hıristiyan- lar) gayrimüminler (Nasâra omayanlar) ile muamelatta bulun- mamalıdır; hatta onlarla yiyip içmekten bile hazır eylemelidir- ler" dedi. İmdi nef'i diyanet namına o mâkûle-i muahedâtın akdi nehy olduğu gibi akd olunmuş olan muahedât dahi o sebeple hükümden iskat edilir idi"¹⁸ Müellif-i fazılın bu meslek-i siyasiyeyi izah sırasında verdiği emsile-i tarihidin birisi sırf tarih-i Osmani- ye'ye aittir ki, İngiliz müverrih-i hakîmi (Gibbon) dahi *Roma İmpa- ratorluğunun Tedenni ve İzmihlâli*¹⁹ ünvanı altındaki eseri meşhuri- yenin 67. faslında bu vaka-i tarihiyeyi bîtarafâne tenkit eylemiştir.

¹⁸ *Etude sur l'Histoire de l'Humanite*, 10. cild, 433. sahife

¹⁹ [Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 6 c. Londra, 1776-89]

Sultan Murad-ı Evvel hazretleriyle Macar Kralı Vladislas arasında akd-i sulh olunmuştu. Muahede-i sulhiyenin riâyet-i ahkâmı için hazreti padişah *Kur'an'ı Kerim* üzerine, müşarun ileyh kral da kendi *Kitab-ı Mukaddesi* ile yemin etmişlerdi. Papalığın Almanya'da vekili olan Julien Cesarini [Sezarini] nam-ı kardinali bu muahedenin akd olunduğu devirde Türkler aleyhine bir muahede-i Salibiye teşkili maksadıyla mevzalar veriyordu. Sulhun iadesiyle muahede-i sulhun akdini müteakib Kral Vladislas'a mezkûr kardinal tarafından beyannâme vasıl oldu ki, bunda muahedenin nakzı talep edildi. Kardinal Sezarini bu beyannâmesinde Vladislas'a hitaben " Sen ancak kendi Allah'ına, ihvan-ı İseviye'ne karşı dinin üzerine yemin edebilirsin. Bu mecburiyet-i diniye-i İsa Allah'ın düşmalarına²⁰ karşı edilen ahd-i zındıkâneyi hükümden iskât eyler." kavliyle tehditte bulunmuştu. Efkâr-ı Umumîye tabîi o dindar zatın teşebbüsü tasvip edildiğinden Vladislas nakz-ı ahd eyledi.

İşte Varna muharebe-i meşhûresi bu nakzın bir netice-i âyinesi idi ki, Varna muârekesindeki izmihlal-i Salibiye'nin Osmanlılar tarafından yeminden nükûlün bir ceza-yı rabbaniyesi olarak telakki olduğunu müverrih Gibbon haklı buluyor.

Mûlahaza-i İhtitamiye

Şu son konularda İslamiyet dest-i musafâtını bir kere daha Hıristiyanlara doğru uzattı; hem de kemâl-i samimiyetle, bir harika-i şevk ile uzattı. Bu hal, kerâmet-i mübeşşire kabilinden bir şeydir. Mâmafih, bu kerameti bin bu kadar seneden beri câri olagelen sû-i zannı, nifakı yeniden izale ediverir zannetmek tabiât-ı beşerin revî-i hakikisinden gaflet eylemek gibi bir haldir.

Bizim Hıristiyan akvâmdan temenni edeceğimiz şey onların da kemâl-i hulûsla mukabele-i bilmislide bulunmakta devamlarıdır; zamanın terakkisi, efkâr-ı beşerin teâliyesi ise bu temennimizin bundan böyle husûlünü temin edecek bir mertebededir. Vatanımızın gayrimüslim tavâifine gelince: bunlar kendi aralarında Türkçenin layıkıyla tedrisinin ta'mim ve mezayay-ı İslamiye'yi bîgarazâne ve feylesofâne tetkik ederlerse ibâdallah arasında Müslü-

²⁰ Yakın vakitlere kadar Avrupa müelliflerinin ehl-i İslam'ı Hazreti İsa'nın düşmanı olmak üzere edegeldikleri ne kadar fahşa bir tağyir-i hakikidir.

manlarla imtizaç ve ihtilât için en münasip bir tâife olduklarını anlarlar. Gayrimüslim ezkâ-i Osmaniye'den vakit ve nakdi olanlar hükümet-i Efrenciye'nin taht-ı tabîyyetine giren Müslümanların halini gidip de araştırılırsa kavâid-i adalet ve müsavâta riâyetin vücubunu Osmanlı Müslümanlarının milel-i ecnebiyeden ziyade anladıklarını ve bu kavâidi mevki-i tatbikiye daha ziyade ihtimam ile vaz' eylediklerini teslimde tereddüt etmezler

